

УДК 159.922

О. М. Юрчик

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОШИРЕНОСТІ НАСИЛЬСТВА СЕРЕД МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

У статті представлено результати емпіричного дослідження проявів насильства в середовищі дітей початкових класів. Виявлено залежність між агресивною поведінкою та статусом у групі: кривдниками є ізольовані та знехтувані діти; учні, які займають високі статусні позиції в класі, характеризуються як неагресивні та товариські. Чітко окреслено характерні прояви вербального та фізичного насильства і його високий рівень поширеності в середовищі учнів молодшого шкільного віку. З'ясовано, що булінг пов'язаний із катарсичною й експлетивною функціями, демонстрацією дорослості та приналежністю до референтної групи осіб. Обґрунтовано необхідність здійснення психопрофілактичних заходів щодо попередження шкільного насилля.

Ключові слова: шкільне насильство, психологічна профілактика, молодший школяр, булінг, агресивність, жертва, кривдник.

В работе представлены результаты эмпирического исследования проявлений насилия в среде детей начальных классов. Выявлена зависимость между агрессивным поведением и статусом в группе: обидчиками есть изолированные и отвергнутые дети; ученики, которые занимают высокие статусные позиции в классе, характеризуются как неагрессивные и общительные. Четко очерчены характерные проявления вербального и физического насилия и его высокий уровень распространенности в среде учащихся младшего школьного возраста. Выяснено, что буллинг связан с катарсической и эксплетивной функциями, демонстрацией взрослости и принадлежностью к референтной группе. Обоснована необходимость осуществления психопрофилактических мероприятий по предупреждению насилия в школе.

Ключевые слова: школьное насилие, психологическая профилактика, младший школьник, буллинг, агрессивность, жертва, обидчик.

This work presents the results of empirical research of violence among primary school children. Found dependence between aggres-

sive behavior and status in the group, offenders are isolated and rejected children; pupils who hold high status positions in the class are characterized as non-aggressive and sociable. Clearly defined typical signs of verbal and physical violence and its high prevalence among primary school children. It was found that bullying associated with cathartic and expletive functions, a demonstration of maturity and belonging to the reference group. Grounded necessity of implementation psychoprophylactic activities to prevent school violence.

Key words: *School violence, psychological prophylaxis, junior pupil, bullying, aggression, victim, offender.*

Постановка проблеми. Звернення сучасних науковців, небайдужих батьків і журналістів до проблеми булінгу дає можливість говорити про цькування, жорстокість та ворожість у початковій школі. Це може мати непоправні наслідки для психічного здоров'я дитини та її подальшого формування як особистості. Першочерговим, поряд із необхідністю надавати психологічну допомогу агресивним дітям і постраждалим від насилля особам, постає завдання створення системи заходів психологічної профілактики шкільного насильства для учнів молодшого шкільного віку.

Аналіз вітчизняної літератури та результатів психологічної практики свідчить, що вітчизняні науковці не мають значних здобутків у вивченні булінгу, порівняно зі своїми західними колегами. Водночас, на сучасному етапі розвитку психології, можна спостерігати помітне зростання зацікавленості до цієї тематики у працях багатьох дослідників, які переконані, що фахова допомога учням із відхиленнями в поведінці – важлива ланка в системі корекції, реабілітації та профілактики поведінкових девіацій (М. Алексєнко, О. Бовть, О. Дроздов, Д. Дікова-Фаворська, Е. Дубровська, В. Зимівець, Е. Кіричевська, Я. Колодзейчик, К. Коруба, Ю. Малієнко, З. Карпенко, С. Максименко, Н. Максимова, О. Татенко, Т. Титаренко, Л. Широкоградюк, Н. Чепелева, М. Ясеновська, Т. Яценко та ін).

Зарубіжні вчені на основі проведених теоретико-експериментальних досліджень виявили, що агресія пов'язана з насильством (А. Бандура, Р. Берон, А. Браун, К. Бютнер, Дж. Доллард, А. Мічерліх, О. Маурер, М. Пападопулу, Д. Річардсон, Р. Соонетс, З. Фрейд, В. Холичер та ін.). Над розробкою і впровадженням програм із профілактики шкільного насильства працювали: Д. Ольвеус, Р. Новако, А. Пікас, Е. Роланд, Е. Руланн та ін.

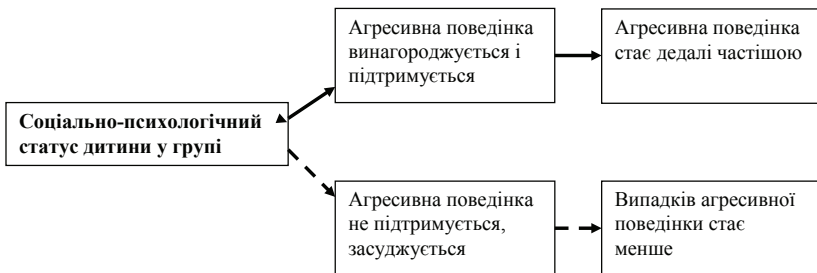
Мета статті – дослідити поширеність шкільного насильства в середовищі дітей початкових класів; обґрунтувати необхідність здійснення психопрофілактичних заходів щодо попередження шкільного насилля.

Для досягнення мети використано такі **матеріали і методи дослідження**: опитувальник Р. Кеттелла (дитячий варіант, адаптований Е. Александровською ФЛО-120), методику дослідження тривожності (тест шкільної тривожності Філліпса), методику діагностики показників і форм агресії, агресивної поведінки (проективна методика «тест руки» Е. Вагнера, методика Є. Ільїна, П. Ковальова), методику вивчення самооцінки та рівня досягнень за Т. Дембо і С. Рубінштейн, методику вивчення статусу в колективі (тип соціометрії – параметричний, кількість виборів – від 0 до 6), авторські анкети дослідження характерних проявів насильства для дітей, педагогів, батьків.

Виклад основного матеріалу. На основі емпіричних даних, отриманих у результаті дослідження дітей (n=106) за вище вказаними методиками, виокремлено 32% дітей потенційних кривдників, 23% дітей потенційних жертв шкільного насилля. Інших школярів вважаємо потенційними спостерігачами, вірогідними захисниками жертв чи агресорів.

Позицію «кривдник» може породжувати середовище, у якому спостерігаються порушення соціальних контактів учнів, зміна внутрішньогрупових процесів. Статус, з одного боку, може бути передумовою зародження булінгу в шкільному класі, а з іншого боку – його наслідком. На думку Балдрі, статусно-рольова позиція, як передумова появи булінгу, наявна в тих випадках, коли хулігани намагаються завоювати право на приналежність до групи та високий соціальний статус [5]. Ми погоджуємося з думкою вченого, адже для учнів важливо не просто бути разом з однолітками; вони прагнуть також зайняти у їхньому середовищі таке становище, яке б їх задовольняло. І саме високий соціальний статус дозволяє збільшити рівень включення учня в соціальне середовище учнівського класу, чого прагне кожен школяр. Також високий статус дає більше можливостей для самоствердження учня, розкриття його комунікативного, творчого, особистісного потенціалу. Високий статус збільшує кількість соціальних зв'язків учня з однокласниками та дає можливість відігравати керівну роль у характері цих взаємостосунків. Низький та високий статус відображає відповідну соціальну оцінку дитини з боку інших дітей чи вчителів.

Припускаємо, що кривдники в початкових класах популярні, а їхня агресивна поведінка підтримується та винагороджується однолітками. Такі «призи» булінгу, як аплодисменти, сміх, схвалення, тільки підбурюють та заохочують до наступної подібної поведінки. З огляду на це, між дітьми встановлюються ієрархічні стосунки, з'ясовуються статусні переваги. Проте, високий соціальний статус агресора не завжди дає можливість правильно та адекватно оцінити його поведінку у групі. Необхідно також зауважити, що кривдники можуть спрямовувати свою агресивну поведінку на велику кількість «мішеней», проте, з часом вибір їхніх жертв стає стійкішим. Таким чином, вони починають фокусуватися на тих, хто стає хронічними жертвами через свою реакцію на знущання [4]. Також якщо кривдники займають високі статусні позиції, частота проявів агресії щодо жертви буде збільшуватися через відсутність покарання агресора та через побоювання свідків заступитися за жертву. Страх перед хуліганом учнів, які спостерігають за цькуванням, може призводити до того, що жертва буде сприйматися як слабка, як така, що заслуговує такого ставлення щодо себе, що, у свою чергу, призводить до підвищення статусу хулігана та зниження статусних позицій жертви. Часто учні, які займають позицію свідків, у ситуації булінгу бояться стати наступними жертвами і тому можуть підтримувати хулігана.

Рис. 1. Формування шкільного насильства під впливом статусу особистості у групі

Крім того, припускаємо, що аутсайдери більш схильні до віктимізації, бо факт наявності друзів, особливо таких, що захистять від кривдників, значно зменшує вірогідність стати жертвою. У більшості випадків поведінка аутсайдерів оцінюється негатив-

но, тому часто, якщо такі учні є жертвами, то їх не підтримують і за них не заступаються. Навіть якщо аутсайдер змінить свою поведінку, то іншими учнями вона може не сприйнятися – і булінг буде розповсюджуватися надалі. Але не всі аутсайтери в класі стають жертвами булінгу. У таких ситуаціях булінг буде розвиватися в залежності від позицій, які займає хуліган. Так найчастіше, якщо хуліган займає високі статусні позиції, то динаміка булінгу залежить від реакції свідків. Якщо свідки підтримують кривдника, частота актів цькування буде збільшуватися, а якщо не підтримають – зменшуватися; але, вірогідно, у такій ситуації свідки проявлять нейтрально-байдуже ставлення до проявів агресії хулігана, оскільки боятимуться, що агресор може перенести свою увагу на них. Заступатися за жертву, яка займає високі статусні позиції, свідки будуть частіше в тих випадках, коли хуліган матиме низький статус.

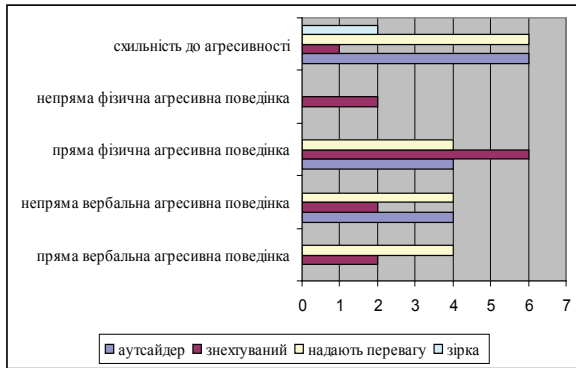
Так, у експериментальній групі А (n=53) виявлено 28% дітей від загальної кількості – аутсайдерів (ізольованих дітей), котрі не отримали ні одного вибору. За методикою Є. Ільїна, П. Ковальова: непряма вербальна агресивна поведінка зафіксована в 2 ізольованих дітей – 4% від загальної кількості, пряма фізична агресивна поведінка – 2 ізольованих дітей – 4% від загальної кількості. 1 ізольованій дитині – 2% від загальної кількості притаманна пряма фізична та непряма вербальна агресивна поведінка. За методикою «тест руки» Е. Вагнера схильність до агресивності мають 3 ізольованих дітей – 6% від загальної кількості. Ми припускаємо, що виокремлені діти, з одного боку, можуть бути потенційними жертвами, а з іншого – тероризувати слабших і беззахисних однолітків. Для більш детального вивчення ролей під час булінгу таких дітей, враховуватимемо інші виділені показники.

Наступний крок нашого емпіричного дослідження – з'ясувати частку дітей, наділених найбільшим ціннісним потенціалом, які мають провідний вплив у групі, схильність до агресивної поведінки. У експериментальній групі А виявлено 6% дітей від загальної кількості – лідерів, «зірок». За методикою «тест руки» Е. Вагнера схильність до агресивності має 2% від загальної кількості.

Серед 19 знехтуваних дітей, які на свою користь отримали 1, 2 вибори – 36% від загальної кількості: пряма вербальна агресивна поведінка зафіксована в 1 дитині – 2% від загальної кількості, непряма вербальна агресивна поведінка – 1 дитині – 2% від загальної кількості, пряма фізична агресивна поведінка – 3 дитини – 6%

від загальної кількості та непряма фізична агресивна поведінка – 1 дитини – 2% від загальної кількості. 1 дитині – 2% від загальної кількості притаманна пряма фізична, пряма та непряма вербальна агресивна поведінка.

Серед 16 дітей, яким надають перевагу та які отримали від 3 до 5 включно виборів на свою користь – 30% від загальної кількості: пряма вербальна агресивна поведінка зафіксована в 2 дітей – 4% від загальної кількості, непряма вербальна агресивна поведінка – 2 дітей – 4% від загальної кількості, пряма фізична агресивна поведінка – 1 дитини – 2% від загальної кількості. За методикою «тест руки» Е. Вагнера схильність до агресивності мають 3 дитини – 6% від загальної кількості.

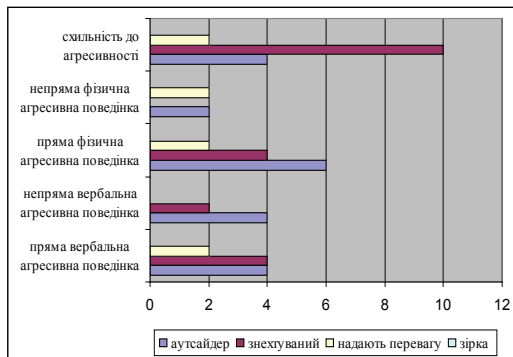

Рис. 2. Показники шкільного насильства учнів початкових класів експериментальної групи А залежно від статусу у групі (n = 53)

Примітка: а) на осі абсцис – кількість учнів, %; на осі ординат – показники шкільного насильства (за шкалами опитувальників)

На рис. 2 спостерігаємо, що схильність до агресивності мають ті діти, які є аутсайдерами, та ті, яким надають перевагу. Пряма фізична агресивна поведінка характерна для знехтуваних дітей. Для молодших школярів, які на свою користь отримали від 3 до 5 виборів притаманна вербальна агресивна поведінка: пряма та непряма. Непряма фізична агресивна поведінка може бути з боку знехтуваних дітей.

Дещо подібні результати в контрольній групі С (n=53). Ми виявили 28% дітей від загальної кількості – аутсайдерів (ізолюваних дітей), котрі не отримали ні одного вибору. За методикою Є. Ільїна, П. Ковальова: пряма вербальна агресивна поведінка зафіксована в 2 ізолюваних дітей – 4% від загальної кількості, непряма вербальна агресивна поведінка – 2 ізолюваних дітей – 4% від загальної кількості, пряма фізична агресивна поведінка – 3 ізолюваних дітей – 6% від загальної кількості, непряма фізична агресивна поведінка – 1 дитини – 2% від загальної кількості. 1 дитині – 2% від загальної кількості притаманна пряма та непряма вербальна агресивна поведінка. 1 аутсайдеру – 2% від загальної кількості притаманна пряма вербальна та фізична агресивна поведінка. За методикою «тест руки» Е. Вагнера схильність до агресивності мають 2 ізолюваних дітей – 4% від загальної кількості.

Рис. 3. Показники шкільного насильства учнів початкових класів контрольної групи С залежно від статусу у групі (n = 53)

Примітка: а) на осі абсцис – кількість учнів, %; на осі ординат – показники шкільного насильства (за шкалами опитувальників).

У контрольній групі С виявлена 1 дитина – (2%) від загальної кількості – «зірка». У лідера за методикою Є. Ільїна, П. Ковальова та методикою Е. Вагнера результатів, вищих за норму, немає.

Серед 24 знехтуваних дітей таких, які на свою користь отримали 1, 2 вибори – 45% від загальної кількості: пряма вербальна агресивна поведінка зафіксована в 2 дітей – 4% від загальної кількості.

кості, непряма вербальна агресивна поведінка – 1 дитини – 2% від загальної кількості, пряма фізична агресивна поведінка – 2 дитини – 4% від загальної кількості. 1 дитині – 2% від загальної кількості притаманна пряма та непряма вербальна агресивна поведінка. За методикою «тест руки» Е. Вагнера схильність до агресивності мають 5 ізольованих дітей – 10% від загальної кількості.

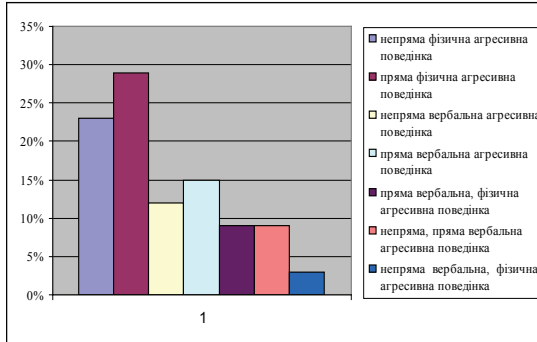
Серед 13 дітей, яким надають перевагу та які отримали від 3 до 5 включно виборів на свою користь, – 25% від загальної кількості: пряма вербальна агресивна поведінка зафіксована в 1 дитини – 2% від загальної кількості, пряма фізична агресивна поведінка – 1 дитини – 2% від загальної кількості, непряма фізична агресивна поведінка – 1 дитини – 2% від загальної кількості. За методикою «тест руки» Е. Вагнера схильність до агресивності має 1 дитина – 2% від загальної кількості.

На рисунку 3 показано, що схильність до агресивності притаманна знехтуваним дітям. Пряма фізична агресивна поведінка характеризує «ізольованих» та в меншій мірі – дітей, що на свою користь отримали 1, 2 вибори. Пряма вербальна агресивна поведінка однаково представлена в аутсайдерів та знехтуваних дітей. Цей факт визначаємо як той, що учні, які займають високі статусні позиції у класі, характеризуються як неагресивні та товариські. Аутсайдери можуть характеризуватися як нетовариські та такі, яким притаманна «відкрита агресія». Тому, ймовірно, високий чи низький статус жертви та агресора в класі буде впливати на позиції та реакції інших учасників булінгу.

На етапі констатувального експерименту (n=106) в потенційних кривдників зафіксовано такі типи агресивної поведінки за методикою Є. Ільїна, П. Ковальова: непряма фізична агресивна поведінка – 23% (псування майна жертви, результатів її праці), пряма фізична агресивна поведінка – 29% (виражається в заподіянні фізичного болю), непряма вербальна агресивна поведінка – 12% (звинувачення і погрози жертві, виражені в крику, скаргах, агресивних фантазіях), пряма вербальна агресивна поведінка – 15% (образи, спроби принизити, висміяти іншого), пряма вербальна, фізична агресивна поведінка – 9% (словесні образи підкріплюються стусанами, штовханням, ударами в обличчя), непряма, пряма вербальна агресивна поведінка – 9% (образи, помста, застосовуються безпосередньо чи за допомогою іншого), непряма вербальна, фізична агресивна поведінка – 3% (за емпіричними даними опитування дітей). Для

схильних до шкільного насильства негативним наслідком їхньої поведінки є те, що спосіб агресивної поведінки закріплюється у їхній свідомості на майбутнє, знижується почуття відповідальності за власні дії, зростає схильність до асоціальних дій.

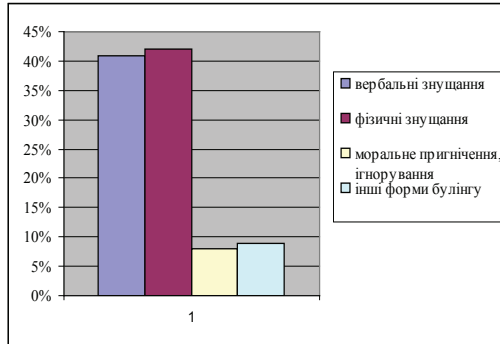
Рис. 4. Типи агресивної поведінки за методикою Є. Ільїна, П. Ковальова

Результати діагностичного дослідження вказують на поширеність насильства серед дітей молодших класів. Підрахунки виявили, що свідками шкільного насильства хоча б один раз були 34% учнів. Однак реальний відсоток може бути і вищим, бо серед них є ті, що взагалі не відповіли на це запитання (хоча визнали, що самі можуть застосовувати насильницькі дії щодо однокласників), а інша – могла давати соціально бажані відповіді. Щодо вживання «лихих» слів, то найпоширенішими виявилися «дурень» і його похідні – «придушок», «дурепа», «дурник», «тупий». Ми беремо до уваги агресивний потенціал цих слів, бо основна мета їх використання – образити, помститися, тобто зачепити за живе.

Базуючись на емпіричних даних за авторською анкетною булінгу для вчителів з'ясували, що вже в початковій школі майже всі учні вміють образити, принизити інших словом. Про існування в середовищі початкових класів несправедливих звинувачень, залякування, лайки, присвоєння прізвиськ вказали 41% дітей.

Про застосування ударів кулаком, ногами, побиття, навмисне нанесення тілесних травм та пошкоджень вказали 42% респондентів (за емпіричними даними опитування дітей). Аналіз поширеності форм булінгу серед учнів молодшої школи виявив, що дітьми

використовуються заборони та ігнорування, які є прихованою формою цькування. Таким чином, зрозуміло, що школа повинна докладати всіх зусиль у боротьбі з цією звичкою, натомість, бачимо, що учні не позбуваються її, а навпаки, навчаються й технічно вдосконалюють.

Рис. 5. Поширеність форм булінгу серед молодших школярів

Ми виявили, що всякий вид шкільного насильства викликає гнів, ненависть, образу, приниження, роздратування, збентеженість, засмучення, ворожість, лють, тобто детермінує появу негативних емоцій. Окрім того, у частини респондентів – 10% осіб виникає бажання помститися, «дати здачу», «дати в голову», «побити у відповідь».

За результатами діагностичного дослідження (авторська анкета булінгу для дітей), з'ясовано, що діти молодшого шкільного віку часто потрапляють в агресивні та фрустраційні ситуації. На їх думку, словесне та фізичне насильство виникає через роздратованість, невдачі, злість, заздрощі, ревності, невміння мирно домовитись або взагалі без причини. Зазвичай діти так відповідають на систематичні образи і приниження.

Про існування шкільного насильства вчителів щодо учнів свідчать відповіді молодших школярів. Наші висновки підтверджуються результатами досліджень В. І. Вишневської та М. Л. Бутовської, які зазначають, що вчителі самі здатні використовувати техніку булінгу до учнів, або провокувати її [1]. Як зазначили 12 (11%) дітей, вчителі найчастіше використовують крик, звинувачення, сарказм, висміювання, приниження, нерідко також погрози

чи обзивання; на фізичне покарання вказали 4 (4%) учнів. Слід зауважити, що жорстокість батьків може проявлятися і на фізичному (8%), і на вербальному рівнях (12%), що пов'язано з уживанням образливих слів щодо дітей.

Висновки. З огляду на сказане, вважаємо, що емпіричне дослідження виявило характерні прояви вербального та фізичного насильства і його високий рівень поширеності в середовищі учнів початкових класів. З'ясували, що психологічне насильство у школі пов'язане із його катарсичною й експлетивною функціями, демонстрацією дорослості та приналежністю до референтної групи осіб. Обов'язковим завданням практичних психологів є проведення психологічної профілактики, що спрямована на збереження, зміцнення і розвиток психічного здоров'я дітей на всіх етапах шкільного дитинства. Для профілактики шкільного насилля слід застосовувати інноваційні підходи, які базуються на гуманістичних принципах, що забезпечують розвиток духовності, світоглядних орієнтирів, становлення ціннісно-сміслової сфери та запобігають проявам агресії, наруги та негативного взаємовпливу дітей.

Література:

1. Вишневская В. И. Феномен школьной травли: агрессоры и жертвы в российской школе / В. И. Вишневская, М. Л. Бутовская // Этнографическое обозрение. – 2010. – № 2. – С. 55–68.
2. Кіричевська Е. В. Насильство в освітньому середовищі: діагностика, аналіз, стратегії подолання / Е. В. Кіричевська // Особистість в єдиному освітньому просторі : матеріали конф. «Філософія образования личности», 26 – 27 черв. 2010 р. – Запоріжжя, 2010. – С. 94–106.
3. Buchner G. Grundlagen zu Gewalt in der Familie / G. Buchner, B. Cizek, V. Gossweiner, O. Kapella, J. Pfliegerl. – München, 2007. – 128 p.
4. Coloroso Barbara The bully, the bullied, and the bystander : from preschool to high school : how parents and teachers can help break the cycle of violence / Barbara Coloroso. – Canada, 2002. – 218 p.
5. Espelage D. L. Bullying in American schools: a social-ecological perspective on prevention and intervention / L. D. Espelage, S. M. Swearer. – London : Lawrence Erlbaum associates, publishers Mahwah, 2004. – 385 p.